

Dávidházi Péter

„ISZONYODNÁM ENMAGAM ELŐTT” (II)

Egy írói Oidipusz-komplexum drámája

Szellemi apja halála után a fiú vezeklése különböző formákat öltött. Eötvös nem járhatott messze az igazságtól, amikor a szabadságharc után Toldy nagyarányú szövegkiadói munkásságát látva csak ennyit mondott: „*et juventutis vitia magnis vult emendare virtutibus*”,¹ az ifjúkor vétkeit is jóvá akarja tenni e nagy erényekkel. De ha Toldy egész hagyományörző munkásságában volt is jóvátételi igyekezet, az aligha éppen a Kazinczyval szembeni bűn vezeklése akart lenni. Inkább abban érhetünk tetten ilyen szándékot is, hogy a mester halála után Toldy közreműködött (Bajzával) hátrahagyott eredeti művei ötkötetes kiadásában (1836–1845), s ahol alkalma nyílt rá, részt vett az elhunyt családjának megsegítésében. A Kazinczy unokaöccséhez fűződő barátságának indítékai közt is megbújhatott, hozzá írt leveleinek hangneméből sejthetően, az egykori hálátlanság levezeklésének vágya. Mégis az akadémiai Kazinczy-emlékünnepegy indítványozásával és lebonyolításával tette a legnagyobb szabású kísérletet a megbántott apa szellemének kiengesztelésére.

„Szellemi gyermekei, utódai vagyunk”: közösségivé stilizált apa-kép és burkolt eredetmonda

Elevenítsük föl a pillanatot, 1858. november 22-én, amikor Toldy Ferenc föláll az Akadémia közgyűlésén, az elsőt a szabadságharc leverése óta, s beszédet mond „*Kazinczy Ferenc megdöntsítője tárgyában*”. A széphalmi mester születésének közelgő centenáriumiára már az előző év nyarán felhívta a figyelmet Erdélyi János („*Vajjon nem rezeg-e bennünk a kegyelet intő szava, hogy két év múlva százados ünnepet szenteljünk születése napjának?*”), de hiába; a *Sárospataki Füzetekben* fölített szónoki kérdésnek Lévy József szép cikke is hasztalan igyekezett nagyobb nyomatékot adni az év novemberében a *Szépirodalmi Közlöny* hasábjain.² Egyik korábbi indítványozó sem volt olyan kulcshelyzetben, mint az Akadémia szólásra emelkedő titoknoka. Az ekkor már nagy tekintélyű irodalomtudós visszafogott szenvedélytől átfűtve, nem túldiszított, de gondosan cizellált retorikájú szónoklatában javasolja, hogy rendezzenek emlékünnepegyt (ami rendkívüli közgyűlés volna, Kazinczy irodalmi pályafutását méltató értekezések felolvasásával, márvány mellszobor leleplezésével, emlékérem kiosztásával, majd emlékkönyv nyomtatásával) a nagy író születésének századik évfordulójára, megteendő ezzel, amit e testületnek „*az igazság, a hála, sőt a kötelesség is egyiránt parancsolnak*”. Az igazság, mert Kazinczy mindent feláldozott azért, hogy irodalmi munkásságával szolgálhassa hazáját; a hála, hiszen „*ha van, kit azon ügy teremtőjének tarthatni, mely nélkül nem volt volna miért ez intézetet felállítani: úgy Kazinczy Ferenc az*”; végül a kötelesség, ugyanis az Akadémián kívül nincs a nemzetnek más intézménye, „*mely által erkölcsi adóját [...] leróhasza*”. Kazinczy „*az új magyar irodalom megalapítója*” volt, sőt a magyar irodalom egész története két nagy korszakra osztható, az egyik, „*mely előtte volt*”, a másik, „*melyet ő teremtett*”, s az utóbbiból „*csak az él örökifju életet, mit ő s az általa nevelt ivadékok alkottak*”.

Kazinczy megjelenése óta nincs valamirevaló fejlemény a magyar irodalomban, „*mely nem tőle vette közvetlenül az avatást, de nincs halála óta sem, mely, ha öntudatlanul is, ne az ő öröksége kamatait forgatná*”, még az új költészet másfajta (Toldy szerint „retrográd”) irányai sem tudnak már „*nyelvíleg visszasüllyedni oda, ahonnan az irodalmat ő emelte ki*”, s persze az akadémiai tudományosság sem boldogulhatott volna Kazinczy nyelvújító és előkészítő munkája nélkül.³

Toldy szónoklata közösségi adósságról beszél, s az irodalomtörténész tudományos érveivel indokol, szövegében mégsem nehéz fölfedeznünk személyes vonatkozások elszórt nyomait, melyek olyan világos logikai rendbe illeszkednek, mintha egy mögöttes üzenetet akarnának közvetíteni. „*Más nemzetek nagy írói leltek elődöket, kiknek vállain emelkedhettek oda, hol vakító fényben megállapodtak: Kazinczy Ferenc előzők és soká segéd társak nélkül, egyedül öngéniusa erejéből lépett oda, hol meg nem haladva, de nagy írók díszkoszorújától körülvéve áll, kiket oda Ő emelt.*” Ugyanaz az irodalomtörténész, aki Bessenyei felléptétől számította az újabb magyar irodalom korát, s aki az 1772-es korszakhatárt ránk hagyta, itt Kazinczyt abszolút kezdetként ünnepli. Ha voltak is Kazinczynak elődei, mint Ráday, Bessenyei, Báróczy, azok mi „*egyebek, mint korai derű a déli naphoz képest*”? Az igazi történet tehát Kazinczyval kezdődött; s akit ő avatott fel, az egyetlen igaz irodalmi családfából származik. „*Fejenként szellemi gyermekei, utódai vagyunk tehát Kazinczy Ferencnek*”: többes szám első személyű az ige, vagyis a szónok maga is a nagy irodalmi honfoglaló szellemi gyermeke. S a beszéd leleményes retorikai záróformulája módot ad Toldynak arra is, hogy homályosan, de annál többet sejtetően célozzon a kitüntetett helyre, mely őt Kazinczy utódai sorában megilleti. Elég lett volna Kazinczy születésnapjának centenáriumára egyszerűen emlékeztetni az egybegyűlteket, s biztosan megszavazzák az emlékünnepelet, mondja végül elegánsan Toldy, ha tehát mégis többet mondott a kelletténél, „*a tárgyának méltóztassanak azt tulajdonítani, mely magamat, a nagy emberhez kötött, s míg élek, kötendő, vonatkozásaimnál fogva is, elragadott*”.⁴ Voltaképpen Toldy az új irodalom genealógiájába beleszövi a saját eredetmondáját, kimondva-kimondatlanul azt sugallván, hogy ő az érdemi kezdettől ott volt, tehát az alapítók nemzedékének teljes jogú tagja.

E burkolt eredetmonda valahonnan ismerős. Észrevették már előttem, hogy irodalomtörténeteiben Toldy saját nemzedéke és irányzata célértékeit igazolta, az általa bemutatott történet efelé halad, a „*fejlődés tehát közvetve saját magához vezetett el*”.⁵ A sarkított tétel, miszerint Toldy önmagát állította volna a magyar irodalomtörténet végcéljaként, alapjában igaz, de legalább ilyen fontos, amit a Kazinczy-centenárium indítványának rejtett eredetmondájából kihámozhatunk: az újkor, s az igazi, maradandó érték az ő csoportjával s vele magával kezdődött. (Eszztétikai meggyőződésén és izlésvonzalmain kívül talán végcél és kezdet együttes birtokbavételének vágyából is magyarázhatjuk, hogy első költésztörténeti fejlődésrajzában Vörösmarty után már csak *epigonokat* látott. Később e nézetét kénytelen-kelletlen módosította, de először nem véletlenül nyomatta kiemelten e szót, ügyet sem vetve kortársai várható megbotránkozására. Az epigon gyöngye utánzó, s másodlagos az eredetihez képest; Vörösmarty életművének ilyen történeti kitüntetésével Toldy annak a pillanatnak tulajdonított elsődlegességet, amelyben Vörösmarty oldalán ő maga is megjelent az irodalomban. Tudnia kellett, hogy saját szerepének történeti megítélteste részben nemzedékükétől s benne leginkább a Vörösmartyval és Bajzával formált triászétól is függ; bizonyosan eljutottak hozzá olyan vélemények, amelyek együtt emlegették őket, mint már Kazinczyé, aki épp vele közölte, hogy azonos értékű, csak másféle kiválóságot tulajdoni-

tott neki [és Stettnernek], mint amelyet Vörösmartynak,⁶ vagy később Szemere Pálé, aki 1838-ban rajongva emlékezik meg a triász tagjairól Kölcsynek, egy szóba vonja össze neveiket, s azért örül szerencséjének, hogy társaságukban lehet, mert szerinte vitathatatlanul ők a kortársi irodalom legjelesebbjei.⁷ Amikor irodalomtörténeteiben Toldy a saját teljesítményét méltatja, ugyanerről szól öntudatlan személyes üzenete: nem megkésett jövevény voltam, hanem a honfoglalók egyike. Kritikusai és szövegkiadói tevékenységéről egyes szám harmadik személyben emlékezik meg, félreérthetetlenül utalva úttörő jelentőségére, s itt már egyazon mondatba kerülhet Kazinczyval. A nagy virágkort (1808-tól 1830-ig) tárgyalva mint „*komoly, tudományos, részrehajlatlan törekvés*” jeleit említi, hogy a „széptani kritikát szerencsésben Kazinczy, Kölcsy, gr. Teleki József *űzték*; Toldy Ferenc *pedig a bőven beereszkedő elemző úészetre adott, első, példát AESZTHETIKAI LEVELEI-ben*”.⁸ Az állítás igaz, de lélektana az irodalomtörténész rejtett becsvágyáról árulkodik, hiszen a fáziskülönbség itt nyomtalanul eltűnik, s maga a szerző még kiemelt helyet is kap a fényes névsorban. (A szóban forgó AESZTHETIKAI LEVELEK pedig éppen Vörösmarty epikájáról szóltak.) Toldyt alighanem boldoggá tette volna, ha hallja Gyulai róla szóló emlékbeszédét, melynek első mondata szerint vele szállt sírba „*utolsó bajnoka azon hős csapatnak, melynek irodalmunk ujjaszületését köszönhetjük*”.⁹ Titkon erre vágyott egész életében.

Toldy beszédének indítékai közt azonban ennél személyesebbet is gyaníthatunk. Mélyen át kellett éreznie, hogy Kazinczy neki nemcsak mestere és jótevője, hanem atyai barátja, sőt fogadott apja volt, ami akkor is a hála kötelezettségével s a hálátlanságtól való szorongással járt volna, ha a közelgő évforduló nem hozza felszínre az egykori tanítványban lázadásai kínos emlékét. A beszéd szövegében csak célzást találunk arra, hogy Toldyt személy szerint valami különleges és sűrű tartó kötelék fűzte Kazinczyhoz; egy szóval sem fejt ki, csupán sejteti, mik azok a (hallgatósága által legfőbb részben ismert) „*vonatkozások*”, amelyek őt, *még él*, Kazinczyhoz kötik, s amelyek érthetővé teszik, hogy elragadta a hév. Az alkalom emelkedettségétől ihletett szónoklat sebesen felível az irodalomtörténeti érvelés személy fölötti magasába, ahol immár nincs, mi lehúzza a kegyelet problémátlan egyneműségének sugallt tételét, hiszen e légritka térben a büntudattól elfojtott emlékü apa-fiú kapcsolatból csak közösségivé átszellemített díszváltozata marad, vagyis hogy a nagy újítónak *mindannyian „szellemi gyermekei, utódai*” voltak. Hogy a szónok mennyi gyötrő ifjúkori emlékét igyekezett távol tartani, ez a megnyugtatóan igaz, mégis eszményítően stilizált formula, s milyen földi botladozásoknak volt szárnyaló égi mása, arról a jelenlevők közül kevesen tudhattak. (Az előzményeket feltárni nem is lehetett módjuk, hiszen ehhez Kazinczynak és Toldynak nemcsak publikált írásait kellett volna ismerniük, hanem terjedelmes levelezésüket s kapcsolatuk számtalan más, akkor még ismeretlen dokumentumát.) Maga a szónok azonban aligha felejtette el, egykor mennyire áhítozott arra, hogy Kazinczy ne csak tanítványának, hanem fiának érezze őt, s a várva várt személyes találkozáskor aszerint szóljon hozzá.

³ *vala azon l'ngoszlop*: engesztelő áldozat, irodalmi kanonizáció és rejtett testvérharc a Kazinczy-ünnepélyen

Könnyű megállapítani, hiszen korabeli dokumentumokból szinte percről percre felidézhető, hogy mi történt 1859. október 27-én a Nemzeti Múzeum nagy dísztermében, mely az emlékkönyvek (máris értelmező) leírása szerint „*ez ünnepélyes napon egyházzá alakult, azzá alakítá a nemzeti szent érzés*”,¹⁰ úgyhogy „*délelőtt kilencz órától délután*

egyig régóta nem látott nagyszerűségű nemzeti ünnep temploma volt”.¹¹ Annak sem nehéz utánajárni, hogy miként zajlott le a délutáni lakoma az Európa Szállodában, milyen műsorszámok szerepeltek este a Nemzeti Színház ünnepi előadásán vagy az ország-szerte megtartott ünnepi megemlékezéseken. Tengernyi adatunkból mégis alig lehet meghatározni, hogy mi volt a Kazinczy-ünnep *lényege*. Nemcsak az irodalmi kultusz jelenségeinek próteuszi természete áll ellen az egyneműsítésnek (ahogy az 1769-ben lezajlott stratfordi Shakespeare „Jubilee” besorolásában James Boswell egykorú véleménye óta máig nincs közmegegyezés),¹² hanem szándék, eredmény és hatás szinte azonnali különválása is. Hiába ismerjük keletkezésének indítékait és történetét: az akadémiai ünnepség s nyomában az országos ünnepségsorozat mássá vált, mint amiből kifejlődött; többszörös átalakulásának folyamata igazolja az általános tételt, miszerint egy dolgot nem magyarázhatunk meg pusztán azért, hogy valami másból eredeztettük, hiszen amiből kinőtt, azt ki is nőtte.¹³ Meg kell különböztetnünk, miből és mivé lett a Kazinczy-emlékünnepe, hogy tisztábban láthassuk, e kettő közt (Toldy szempontjából) mi *volt*.

Már a *miből lett* kérdésére legalább kétféle választ kell adnunk: egyrészt a kegyeleti aktus hangoztatott nemzeti kötelezettségéből, másrészt egy személyes hálátlanság levezeklésének igyekezetéből, amelybe az irodalmi genealógia általi önigazolás igénye is belejátszott. Már Lévy József vallási utalásokkal átszőtt cikke (1857) engesztelő áldozatra próbált ösztönözni. Kazinczy „*vértanuja*” volt egy nagy eszmének, „*tövis*ek” vérezték fel, s nem kapott érte egyéb jutalmat, mint hogy megpillanthatta „*az igéret földjét, mely felé népét annyi akadálylyal küzdve vezeté*”; sanyarú közéleti viszontagságok közepette magánéletében is utolérte környezetének önzése, közönye és előítélete, megkeserítvén mindennapi kenyerét. „*És ennyi érdem után, hol az engesztelő áldozat, melyet az elköltözött nagy szellemnek nyújtottunk?*”¹⁴ Az 1859. október 27-én tartott miskolci emléknapon Lévy pohárköszöntője megint engesztelő szertartásként értelmezi összejövetelüket (mikközben az ünneplők „*a nyelv, irodalom s nemzetiség oltári mellett*” lelkesülnek, az ünnepelt „*tisztes arcza kiengesztelődve s eléggült érzéssel látszik letekinteni im e falakról*”),¹⁵ az engesztelés gondolata ugyanitt (Pásztor Dániel iskolaigazgató beszédében) máshogy is fölbukkan: az egykori bűnös mulasztás helyrehozása révén a nemzet örömművét ülheti „*az önmagávali kiengesztelődésnek*”.¹⁶ Centenárium indítványában Toldy is hasonlóképpen emlékeztette hallgatóságát a nemzet tartozására, s bár nem ejtette ki a *kegyelet* szót, érvei helyenként szinte egybevágtak ma közkeletű szótári meghatározásával. „*Elhunyt személy iránt érzett, részvéttel áthatott tisztelet, megbecsülés, hála és szeretet érzése*.”¹⁷ Ahogy ez a definíció eleve kizár bármiféle szégyenteljes, feszélyező vagy akár csak kétes mozzanatot, és helyettük csupa feddhetetlen, vállalható, sőt eszményi összetevőt sorol fel (részvét, tisztelet, megbecsülés, hála, szeretet), ugyanúgy hivatkozott indítványában Toldy az igazság, a hála és a kötelesség parancsára. A nemzeti kegyelet gondosan stilizált homlokzata mögött azonban észrevehettük az indítványozó esendőbb és ellentmondásos indítékait: a befogadó apa szimbolikus megölésének emlékét, az „*impietas*” bűntudatát, a jóvátétel próbálkozását. Az ünnepély neki számlák rendezése, az elhunyt szellemnek megkövetése, centenárium magasztalásokba rejtett *személyes* engesztelő áldozat. Atavisztikus ösztönzői közt talán még az is megbújhatott, mélyen elfojtva a háborgó lelkiismeret racionális védőrétegei alatt, hogy a halott apát azért kell kiengesztelni s mintegy jelképesen újra eltemetni, nehogy visszajöjjön s tovább kísértsen. (Törődjön bele, hogy halott, aki immár csak az irodalomtörténetben támadhat fel.)

Hogy az ünnepély mivé lett, azt Toldy részben előre látta. Már indítványát azzal zárta, hogy ha az Akadémia elfogadná javaslatát, „*a nemzet óhajtságának felelne meg, mely nagy embereiben és irodalmában magamagát becsüli meg*”; később visszatekintve a centenáriumra, igazolva látja a gondolatot: a nemzet „*maga magát dicsőítette meg*”.¹⁸ Ez a kifejezés, amely másnál is felbukkan,¹⁹ alighanem több akart lenni, mint pusztá retorikai fordulat: Toldynak már 1858-ban éreznie kellett, hogy a nemzeti érzés kinyilvánításától egy évtizede elteltt közösségnek az 1850-es évek végén mennyire szüksége volt önmaga e közvetett megünneplésére. Azt azonban valószínűleg ő sem gyanította, hogy milyen rohamosan alakul át az országos irodalmi megemlékezés a deáki passzív rezisztencia²⁰ megannyi gesztusává. (Ezzel az események túlfutottak az indítványozón, hiszen Toldy alkatilag idegenkedett a Habsburg-házzal szembeni ellenállás gondolatától.) Maga Deák ütötte meg az alaphangot, amikor a délutáni lakomán előbb Széchenyire emelte poharát, majd elmondta szállóigévé vált tószját: „*Lakoma után imádkozni kell, az én imádságom rövid, csak két szóból áll: »Eljen a haza!«*”²¹ Egy korabeli tudósító szerint „*e szép magyar imát a jelenlévők ajka a legnagyobb áhítat és buzgósággal ismétlé*”.²² Mivel az ünnepségek előkészületeit és lezajlását „*a hivatalos hatóság legszigorubb őrfigyellemmel*” kísérte, s előzetesen „*lehető pontos és részletes följelentés kívántaték nemcsak az emlékünnep általános miként tartására, de az ott mondandó beszédek, szavatok, dalok, sőt pohárköszöntésekre nézve is*”,²³ a báli vagy „*dalido*” jellegű rendezvényeket könnyebb volt jóváhagyatni, mint a nyiltabban hazafias programot; ezért sok helyütt a passzív rezisztencia (látszatra) főként a nemzeti viseletű mulatásban élhette ki magát. Ez azonban nem feleltette az összejövetelek eredeti okát vagy célját, s nem veszélyeztette az alkalom ünnepélyességét: a Kazinczyt magasztaló kegyeleti aktusok (például szakrális hasonlatokkal dicsőítő ódák felolvasása vagy a nagy halott színpadi apoteózisának élőképei)²⁴ összefértek az öröm felszabadulásával és a különböző társadalmi rétegek átmeneti elkeveredésével (Miskolcon például egybegyűltek „*minden rendü és rangu képviselői a városi lakosságnak*”),²⁵ ahogy az irodalmi kultusz ünnepségeitől sosem idegen egy archaikusabb kultikus viselkedésminta öntudatlan követése, melyből a magasztosan komoly szertartások még nem szorították ki karneválián játékos kiegészítőjüket, sőt még nem is egészen váltak el tőlük. (Szintén nem véletlen, hogy az irodalmi kultusz nemzeti oltárához járulva néhány helyen különböző felekezetek papjai együtt imádkoztak:²⁶ az irodalmi kultuszok történetében gyakran megfigyelhetjük, hogy felekezeti és társadalmi senki földjeként kínálnak közös szertartási alkalmat olyanok számára, akiket a társadalmi rend egyébként elkülönít egymástól.) A résztvevők viselkedése és nyelvhasználata kulturális, vallási és politikai értékek összefonódására vallott: Kazinczy (más összefüggésekben is gyakran ismétlik e metafora változatait)²⁷ *a haza oltárára tette le nyelvújító és irodalmi áldozatát, élete „a magyar irodalom és nemzetiség oltárin elhamvadt élet”*,²⁸ amivel kiérdemelte apoteózisát és helyét a nemzeti Pantheonban. A centenárium csakugyan „*a panteonizáció alkalma volt*”.²⁹

Az akadémiai ünnepélyen Toldy az irodalmi Pantheon díszhelyére emeli mesterét. Beszéde *kanonizál* a szó két jelentésében: irodalomtörténeti kánonba iktatja Kazinczyt, korszaknyitó szerepet juttatva neki, ugyanakkor metaforikus vallási párhuzamokkal csakugyan (mint indítványozta) megdicsőíti, mondhatni irodalmi szentté avatja. A megszólítás és feladat kijelölés hangja méltóságteljes, érzékelteti a szónok intézményi felhatalmazását, de szerényen mindössze egy irodalmi munkásság rövid összefoglalását ígéri. „*Tisztelt hazafiúi gyülekezet! Azon megtisztelő parancsnak indúlok eróm szerint megfelelni, melyet a M. Tudományos Akadémiától vettem vala, midőn e dicső, s irodalmi életünk*

történetében első e nemű alkalommal, egy futó pillantást vetek a mai ünnepély hősének irodalmi pályájára.” Ugyanilyen emelkedett s alapjában még mindig világi szókincsű összefoglalásból tudhatjuk meg, hogy Kazinczy előtt mások is próbálták megalkotni az új irodalmat, köztük főként Bessenyei, de túl korán érkeztek, a nyelv még készületlen volt a fordulathoz. Az igazi eljövételt Toldy már vallási metaforikával és retorikával tulajdonítja Kazinczynak. „S íme, jött Kazinczy Ferenc, s legott korának vezető lángoszlopa lett.” A vallási nyelvezet egyáltalán nem teng túl a szövegben, de épp fontos pontjain bukkan föl, biblikus utalásokkal. „Kazinczy volt az, ki a szépnak bájvesszejével elválasztotta a szárazzat és vizeket.” A lángoszlop képzete még egyszer visszatér, fényének azonban versenytársra támad: Toldy előbb szinte észrevétlenül bevezeti, majd felragyogtatja végső metaforáját – a feltámadását. „Egy vagy más kor, széptani nézeteihez képest, felelheti a múltnak remekéit [...] de el azokat nem temetheti: megjő feltámadások napja [...] ő vala azon lángoszlop, melytől a legnagyobbak is világot és ihletet vettek”, „S feltündöklött ismét – e lelkesedett arcokra hivatkozom – feltündöklött a Te napod is újra, nagy Ünnepeletünk!”³⁰ Vallási vagy biblikus utalásokat persze nemcsak Toldy vegyít ekkor szövegébe (Szász Károly KAZINCZY FERENC EMLÉKEZETE című versében, mely éppen az ő beszéde előtt hangzott el, az ünnepelt ugyancsak „tűz-oszlop”, a mindenkori „Mózesek” egyike; Tompa költeményében „Szent”, egy eperjesi beszédben „a Honszellem szentje”; az országszerte elhangzó szónoklatokban ő a nyelv és irodalom „apostola”, „hitvallója”, „missionáriusa”, „vértanuja”, sőt „megváltója”, aki szenvedésteli élete során gyakran „hallotta a »feszítsd fel« szót”),³¹ de Toldy az, aki mindezzel egy irodalomtörténeti korszakbeosztást és kánont igyekszik szentesíteni. (Nem egészen érdektelenül: ahogy már indítványából és önértékeléséből kiderült, saját őshonosságának elismertetése is ezen áll vagy bukik.)

Talán mert 1859-ben a kortársak közül Toldynak van legtöbb személyes oka rá, hogy Kazinczy szellemét kiengesztelje, érezhetően ő akar legtöbbet tenni a Kazinczy-ünnepen. Főként Eötvössel kell versengenie, aki (Toldynál fiatalabb lévén) később szegődött Kazinczyhoz, nagyon hasonló támogatást kapott tőle, de sohasem lázadt ellene, s halála óta szellemi örökösének tartotta magát. A kisebb testvér ekkor már az Akadémia alelnöke, s (Desseffy Emil gróf rövid elnöki megnyitója után) ő mondja a nyitóbeszédet, ő aratja a nagyobb sikert („leírhatlan” hatású beszéde közben „éljenek zúgtak a teremben”),³² mégis Toldy, a titoknok az, aki (elnézést a szóért) *tarol*: az ünnepség eleve az ő indítványa nyomán jött létre, és az ő forгатókönyvét követi, ő tart előadást Kazinczy írói pályájáról, ő olvassa föl Tompa díjnyertes alkalmi költeményét (HYMNUS KAZINCZY FERENCZ SZÁZADOS ÜNNEPÉN), ő jelenteti meg (befejezetlen) Kazinczy-monográfiáját. (A kortársak némelyike sokallta is buzgalmát; egy tudósító szerint már beszédének is „bizonyosan nagyobb hatása lett volna”, ha rövidebbre fogja, Tompa költeménye pedig „bizonyára még sokkal nagyobb hatást szül, ha előadása értelmesebb; de a t. titkár ur befáradt emlékbeszédébe, s így a fölolvadás már nehezebbre esett. Jobb lett volna e fölolvadást másnak engednie”).³³ Többszörös szerepvállalásával mintha vitathatatlaná akarná tenni, hogy kié Kazinczy, kinek van legtöbb joga képviselni őt, s ki számít igazi, sőt első örökösének. Itt érthetjük meg, hogy már előző évi indítványának zárófordulata e birtokbavételt készítette elő. Amikor ott sejtelmesen arra célzott, hogy őt magát valami haláláig tartó szoros kapcsolat fűzi Kazinczyhoz, akkor ezzel alátámasztott egy félreérthetetlen igénybejelentést: én vagyok a legilletékesebb, hogy a szervezés élére álljak.

Rangja és tisztsége jussán Eötvös jutott előbb szóhoz, de máris látni lehetett, hogy az ünnepség mindörökre Toldy nevéhez fog fűződni. A fiatalabb testvér joggal kér-

dezhette volna magában: miért kap még mindig többet a tékozló fiú, aki megtért az apához, mint ő, aki soha el nem tántorodott tőle? Az emlékünnepegy nyilván fölidézte benne Kazinczyhoz fűződő emlékeit, amelyek miatt neki nem volt szégyellnivalója. A mester ugyanúgy karolta fel őt, mint korábban Toldyt, csakhogy kettejük korkülönbsége (Toldy 1805-ben született, Eötvös 1813-ban) miatt ő a beavattatás egyes stádiumaihoz mindig később érkezett. Igaz ugyan, hogy 1828-ban, amikor Kazinczy Pestre látogatott, Eötvös (gyerekfejjel) tisztelgett nála, s Toldy is csak ekkor találkozhatott először a mesterrel, mögöttük azonban már többévi levelezés állott. (Ugyanebben az évben Eötvös fölkereste Virág Benedeket is, mondhatni szintén Toldy egykori nyomdokában.) Eötvös 1830. december 30-án (alig idősebben, mint annak idején Toldy) küldte első tisztelgő levelét Kazinczynak, engedelmét kérve, hogy többször írhasson.³⁴ Akár Toldy, Eötvös is német anyanyelvű volt, iskoláskorban tanult magyarul, kezdő íróként a Kazinczy nyelvújítási mozgalmának eredményeit használta, s bizonytalanodó nyelvérzéke miatt eleinte időnként ellenőrzésre szorult. Ahogy Toldy egykor Bajzához fordult baráti segítségért, Eötvös A HÁZASULÓK elkészültekor Szalayhoz folyamodik, s mint tévelygő helyesírása is jelzi, nem ok nélkül: „*kérlek, potoly, törülj, változtas kényed szerint. Legfőképp a mi a nyelvet illeti légy szorós 's kegyetlen mert félek az Akadémia parokaitól; ha szeretsz korrigalj*”.³⁵ A patinás név viselőjének ezt a nyelvi kiszolgáltatottságát korábban a német postatiszt fia is átérezte: A' HARAMJÁK-fordítás utószavában alighanem ezért védekezett jó előre, mintha megsejtette volna a szörnyű vádat, amelyvel e műve megjelenésekor illeték: író létére nem is tud rendesen magyarul. Mégis éppen ő írt A HÁZASULÓK-ról ledorongoló (bár nem igazságtalan) recenziót (1834), melyben (miután kíméletlen aprólékossággal végigelemezte a műfaji, jellemábrázolási, szerkezeti és dramaturgiai fogyatékoságokat) megsemmisítő csapásokat mért a szerző nyelvhasználatára. Szerinte Eötvös nyelve „*gondatlanabb már nem igen lehetne, úgy, hogy minden nyomon hibába akadunk*”. Hibákat talál a ragozásban, balfogásokat a névelők és az ígектőők használatában, de ez mind semmi a „*szószerveztetés*” torzszülötteihez képest, amelyek szerinte hemzsegnék a szövegben. „*Mikor fogják fiatalaink eléggé érezni azt, hogy mielőtt írának, tanulnunk kell egyebeken kívül azt a nyelvet is, melyen írunk; átlátni azt, hogy az nem báb, melylyel szabad kény szerint játszhatunk*”³⁶ – a méltatlankodó kioktatásból nem sejthetnénk, hogy egy évtizeddel korábban a most oly magabiztos recenzens drámafördítését marasztalta el a kritika hasonló vétségekben.

Hasonló nyelvi helyzetüket különbözőképp dolgozzák fel magukban, s a külvilágnak is más-másként magyarázzák. Toldy már 1823-ban, A' HARAMJÁK utószavában mint „*őseinktől kapott kincset*” említi a magyar nyelvet;³⁷ eltökélten lendületes retorikája nagy ívben átsiklik afölött, hogy ő egészen más nyelvi kincset kapott (vér szerinti) őseitől, hiszen még szülei sem tanultak meg magyarul. Ezzel szemben Eötvös 1831-ben úgy kéri Dessewffyt hibáinak megbocsátására és kijavítására, hogy érzékelteti a maga idegen nyelvi örökségének terhét. „*Idegen hangok érdeklék az alig született füleit, idegen hangokat rebegének először megnyílt ajkaim, anyanyelvem német, az örökséget, melyet minden anya legszegényebb gyermekének is hagy, önnön fáradsággal kelle szerzenem, a köteléket, mely legerősebben köt mindenkit hazájához, a nyelvet, önnön karokkal fonom, ha csekély is, amit bírok, mondhatom, az én művem, és bizvást várhatok engedelmet és segédet mindenkitől, kinek alkalma nálaménál boldogabb volt, főképpen tőled.*”³⁸ (Eötvös csak jóval később jut el odáig, hogy „*idegen*” nyelvnek hívja a németet,³⁹ Toldy pedig élete alkonyán ír megatott történetet arról, hogyan küldték szülei Ceglédre magyar szót tanulni.) A hazához fűző nyelvi kötelék, amelyet Eötvösnek saját kezével kellett fonnia, szép metaforája az önalko-

tásnak, s érvényes lehetett volna Toldy helyzetére is, de neki ráadásul nevét is magának kellett megalkotnia, s mivel lentebbről jött, új identitásának társadalmi rangját sem kaphatta készen. Vagyis kettejük közül Toldy kényszerült az önalkotás nagyobb erőfeszítésére, neki volt égetőbb szüksége szellemi és egyben befogadó apára, s mivel ő szorult több segítségre ahhoz, hogy (szinte a semmiből) formát teremthessen magának, neki volt több oka arra is, hogy alakuló személyiségének önállóságát éppen attól kezdje félteni, aki leginkább segítette formába öntését. Eötvös még túl fiatal volt az ilyen lázadáshoz, s valószínűleg később sem érzett volna rá olyan erős ösztönzést, hogy ne tudjon ellenállni neki.

Nyelvi helyzetükre adott ellentétes válaszaikból, eltérő érési stádiumaikból és különböző lelki igényeikből következik tehát, hogy a Pyrker-pörben más-más oldalon állnak. Eötvös elvben sem értett egyet Toldy elutasító álláspontjával (néhány év múlva hasonló feladatot vállalt, mint amiért Toldy elmarasztalta Kazinczyt: barátait segítségül hívva igyekezett magyarra visszafordítani elhunyt barátja, Palocsay Tivadar németül írott költeményeit),⁴⁰ de főként hálás szeretete állította pártfogója mellé. Kazinczy 1831-ben pannonthalmi útleírását (amelyben támadói is kapnak egy szúrást) kitüntető szavakkal Eötvösnek ajánlotta, akiben immár utolsó reményét látta a fiatal nemzedékek soraiban: „*Nevedéjél kedves ifju, 's légy a' kit várunk. És ha majd felhágsz, a' hová érdemeid ragadozni fognak, emlékezzél barátodra. De emlékezzél, hogy csak a' tiszta ragyog.*” E dedikációnak is része volt abban, hogy Kazinczy halála után Eötvös úgy érezte: erkölcsi kötelessége megfelelni e várakozásnak. Amikor Szalay levélben tudósítja közös veszteségükről, válasza elhivatottságot áraszt: fel kell nőniük a Kazinczytól kapott feladathoz. „*Vigasztalás voltak nékem soraid, mert láttam belőlök, hogy a kedves elhunnt lelke téged is áthatott, s hogy [...] kezet fogsz majdan te is, a nagy építmény elvégzésére, melyet ő kezdett. [...] Egyes borostyánágakat szedett, és haldokló kézzel nekünk adta kezünkbe, hogy mi fűzzük koszorúvá; szent kötelességünk ez most, és reményem, mindenik oly buzgósággal igyekszik, mint én.*”⁴¹ A Pyrker-pör évében különösen sokatmondó e képzelt jelenet, melynek emblemikus üzenetét alighanem a kiemelt névmások (főként a „*nekünk*” és a „*mi*”) pecsételik meg: végakarátában a haldokló tehát rájuk (s nem bárki másra) hagyta törekvései folytatását, hiszen saját kezűleg nekik adta át a borostyánt, s lelke bennük él tovább. Az utódlás illetékességének metaforikus igazolása ez, határozott igénybejelentés, s ugyanolyan szellemi eredetmonda csírája, mint amelyeneket Toldynál találhatunk, csak hogy Eötvös lelkiismerete tiszta, bűntudat nem feszélyezi, s nincs mit kompenzálnia. Néhány évvel később, 1834. május 24-én, újabb metaforával eredezteti feladatát Kazinczytól, s fogadalmat tesz. „*Kazinczy gyűjtá fel bennünk az első lángokat, barátjait melegíteni velek, első szent kötelességünk, és ha élek, én teljesíteni fogom.*”⁴²

Toldy már ekkor fölneszelt riválisára az örökösödésben. Alig ült el a Pyrker-pör utolsó hadműveleteinek zaja, amikor (nincs rá találóbb szó) megtámadta halott szellemi apjuk jelképes végakarátát, vagyis azt a nyilvános dokumentumot, amellyel Eötvös a maga utódlási illetékességét alátámaszthatta: a pannonthalmi útleírás dedikációját. Az idősebb fiú erkölcsileg nehéz helyzetben volt: két utolsó cikkét Kazinczy ellen bárki olvashatta, az íróvilág egy része még rajta köszörülte a nyelvét. Egyelőre tehát nem érvelhetett azzal, hogy a mester ennek ellenére őrá hagyta a folytatás nagy munkáját. Megpróbálhatta viszont, hogy bebizonyítsa: a másik örökös jogcíme önkényes és téves értelmezésen alapszik. A HÁZASULÓK-ról szóló kritikája végén (saját tipográfiai kiemeléseivel) idéz egy hirdetést, mely Eötvös könyvét a híres dedikációra utalva

ajánlotta. „Minden dicséret helyett egyedül arra figyelmeztetjük itt olvasóinkat, hogy a jelen műv szerzőjét dicsőült Kazinczykn, vég munkája ajánlólapján, még 1831-ben, annak jósolta, ki a nemzetiség s a literatúra pályáján tisztán is, fényesen is fog haladni.” A mindvégig könyörtelen bírálat végén a recensens krokodilkönnyet ejtve sajnálkozik: a dedikációt kiforgatták eredeti jelentéséből. „Ha a szerző is így érté Kazinczy szavait, úgy sajnálva kell mondanom, félre értette a jó öreget.” Toldy szerint ugyanis a dedikációban (melyet nyomban idéz, zárójelben beleszövegetve a maga hűvösen kijózanító értelmezéseit) szó sincs jóslatról; a *ha* – akkor szerkezetű mondatl Kazinczy legfőljebb reményét akarta kifejezni, figyelmeztetvén egyszerűsmind az ifjút arra, hogy mit kell tennie ahhoz, hogy majd helytálljon. „Szándéka nem volt azt, kit kedvelt, elszelesíteni, nem gondatlanná, elbizottá tenni, s minden nyelv- és művészeti szabályok megvetésére felszabadítani: hanem éreztetni vele, hogy vár tőle, s a reménység nyilvános kifejezése által buzdítani, hogy e reménynek megfelelő igyekezzék.”⁴³ Mindez egy megsemmisítő kritika záróbekezdésében már nem is kegyelemdőfés, hanem a szívbe mártott tőr lassú megforgatása: éppen a vigjátékkal szemben addig kifejtett legfőbb kifogásait foglalja össze Toldy azzal, hogy mi *nem* volt Kazinczy szándéka a dedikációval. Nem nehéz kihallanunk az alig burkolt üzenetet: eszerint Eötvös nem felelt meg a mester várakozásának, nem maradt hű eszményeihez, tehát ő nem jogos örököse, s (még inkább) nem ő a jogos örököse, hanem éppen az, aki itt Kazinczy normáit a mesterhez híven számon kéri rajta. Toldy meg lehetett elégedve e sugallt végkövetkeztetéssel; odairhatta volna hosszú recenziója alá: quod erat demonstrandum.

Nos, *mindezek után* kellett Eötvösnek arcrándulás nélkül elviselnie, hogy a Kazinczy-ünnepélyen mégsem ő, hanem Toldy kapott nagyobb szerepet. Miközben egymás után felolvasták beszédeiket, a felkavaró szembesítés kimondhatatlan emléktartománya nyilván nem használt már addig is feszült, mindvégig csak a felszínen szívélyes kapcsolatuknak. (Egymás munkájától többnyire leküzdhetetlenül idegenkedtek: a tudós elfogult társadalmi torzképet és esztétikai hibákat látott az író irányregényeiben, az író pedig takaros, de gondolatzegény összefoglalásoknak tartotta a tudós irodalomtörténeteit.) A testvérek rejtett versengéséből megint Toldy került ki győztesen (győzelem ha van), ez azonban őt magát sem nyugtatta meg egészen.

“A vétek s[^]lya”: nyilvános bűnvallás és végső birtokbavétel

Három évtizeddel Kazinczy halála után, Bajza felett tartott emlékbeszédében kataritikus vallomásként tör föl belőle a megbánás. Mintha az emlékünnepély engesztelő áldozata nem lett volna elég, most, legjobb barátját és ifjúkora legközelibb tanúját elveszítvén, amikor Bajza iránti kegyeletből tapintatosan el is hallgathatná az egész Pyrker-epizódot, nem bírja tovább: fölszakítja az alig hegedő sebet. Ahogy Kazinczy egykori búcsúsorait olvasva szinte várhattuk: a túlélőt az egykor megbántott mester válaszában főként nagylelkűsége nem hagyja nyugodni. Annyi év után is megkaristolja őt, hogy a *Tudományos Gyűjteményben* Kazinczy csak az általa tisztelt Pyrkert védelmezte, s panaszeit magánleveleibe temette. „Az egész levelezés e több mint sajnos tárgy felett nyomtatva fekszik a közönség előtt, s oh mely nemesen, mely erkölcsi fenséggel és jóssággal bánék ő azzal, ki neki tekintet nélküli hevében e fájdalmat okozta! s ki mégis elégtételt csak az élet után ada neki azon bánatban, melyet harminc lassú év elforgása után is érez – érzek én, mert a megtámadó én voltam.” A sokáig terhelt lelkiismeret megtisztításának átértett fontosságára vall, s valamiféle feloldozás szomjúhozását jelzi az ünnepélyes pillanat, amikor Toldy

itt „szent” kötelességének nevezi, hogy „a vétek súlya” nagyobb részét a pörbe őerte keveredett Bajza válláról a sajtájára vegye át. Egykori recenziója alaptételét ugyan azóta is igaznak tartja, magát azonban nem tudja fölmenteni: „*De ha az ész javallhatá is a felszólalást, a szív hálátlanság nélkül nem hallgathata az észre, hol Kazinczy forgott szóban.*”⁴⁴ Tehát csak hálátlanság árán, holott mindig ezt igyekezett leginkább elkerülni, botladozva újra meg újra, mióta Kazinczy egykor szárnyai alá vette.

A Bajza fölötti emlékbeszédbe foglalt kései bűnvallás őszinte és hiteles, noha mind töredelmes hangvétele, mind retorikája ismerős, egy másik emlékbeszédből, melyet Toldy is jól ismert, hiszen egykor éppen ő közvetítette az Akadémiának, s tanakodott róla szerzőjével:⁴⁵ Kölcsey írta Berzsényi halála után. Toldy idézett beismerő mondata, mely előbb egyes szám harmadik személyben ír a tettesről, hogy azután gondolatjellel drámai szünetet tartva egyszer csak lerántsa a leplet, már egyes szám első személyben, önmaga bűnösségéről, mondatszerkezetében hasonlít Kölcsey negyedszázaddal korábbi (1836) beszédének fordulópontjára: „*Az ifjú, Tek. Társaság, az ifjú, ki a nemzet nagy énekesét megítélni merész volt, s ki e merészéget oly felette drágán, Berzsényi elhűlésével, fizette meg, ez az ifjú – én valék.*” Szinte kisérteties a mondatvégek összecsengése („*én voltam*”, illetve „*én valék*”), s vele a lélektani beszédhelyzet hasonlósága: az érett férfi szeretne itt bocsánatot nyerni ifjúsága vétkéért. Kölcsey beszédének záróbekezdésében kifejtettebb ugyan a halott szellemének megszólítása („*Árnyéka az elköltözöttnek, sírod felett zeng az engesztelő szót! Nemsokára kövelvek tégedet [...]*”),⁴⁶ de közvetve és hallgatólagosan Toldy szintén Kazinczyt engeszteli (Bajza nevében is), s mindkét szónok közösségi alkalomra szánta beszédét, az irótársadalom s alighanem az egész nemzet, sőt az utókor bocsánatát is remélve. Mi több, erkölcsi számvetésük érezhetően egy transzcendens bírónak is készült, sub specie aeternitatis, és azért óvakodtak tovább halogatni, nehogy rendezetlenségben érje őket a halál. Bár Toldy a Kazinczy válaszára írt újabb vitacikkét (mely 1831. április 15-én kelt, de csak 1833-ban jelent meg) megkönnyebbülten a „*Dixi et salvavi animam meam!*” formulájával zárta,⁴⁷ s lelke igazmondás általi megmentését a vita hevében már akkor sem csupán ürügyként vagy pusztán retorikai fogásként hangoztatta, utólag rá kellett döbbsennie arra, hogy akkori érvelésében legfölbjebb az ész szeretetlen igazsága ágált, s ismételt túlkapásait most már csak lelke megmentésének igazi aktusával remélhette levezekelni: nyilvános gyónással.

Ez a gyónás azonban mintha valami másról is szólna, mint a bocsánat áhításáról. Bűne vállalásával Toldy kimondatlanul tovább fokozta Kazinczyhoz fűződő viszonyának jelentőségét. Amire az indítványozó beszédben még csak homályosan célzott, hogy őt élete végéig tartó különlegesen szoros kötelék fűzi rég elhunyt mesteréhez, annak értelme csak itt és így tárulhatott fel teljes mélységében. Mintha a vallomással azt is akarná mondani: nem Bajzának (vagy másnak) volt a legtöbb köze Kazinczyhoz, hanem nekem; ugyanis én követtem el azt, ami legmélyebben megbántotta, s amiért halálomig vezekelnem kell. A szóbeli önostorozás hiteles, de talán nem túlzás a feljajdulásból öntudatlan üzenetet kihallanunk: Kazinczy az *enyém*, hiszen az a legilletékebb az utódlásra, aki a legmesszebb ment, s a poklot is megjárta őmiatta.⁴⁸ Amit nem tudtak elérni a jelképes önszarmaztatás egyéb formái: a reprezentatív nemzeti irodalomtörténet nagy Kazinczy-korszakába szőtt önértékelés, a Kazinczy-centenárium indítványozása vagy a félig elkészült Kazinczy-monográfia megjelentetése, azt talán elérte ez a csak látszólag ellentétes gesztus. Bármennyire őszinte lehetett a megbánás,

Toldynak úgyszólván szüksége is volt rá, mert drámai kinyilvánítása nemcsak a veszteség feldolgozásához, a gyászmunka megkésített kiteljesítéséhez szolgált eszközzel, hanem valami egészen mást is lehetővé tett: a végső birtokbavételt.

E végső birtokbavételért (is) zajlott a halott apa kiengesztelésének egymás utáni két szertartása, a közösségivé stilizált engesztelő áldozat, majd a közösség előtti bűnvallás. Noha az engesztelés különböző formákat öltve folytatódott Toldy hátralévő életében, kései irataiból nem tudhatjuk, kimondta-e még egyszer, öregségéből megnyugodtan visszatekintve, hogy *salvavi animam meam*, aminek egykori dacos világgá kiáltását (egész polémiájának részeként) később hálátlanságnak érezte, és annyit szenvedett tőle. Még kevésbé tudhatjuk, s illetékesek sem vagyunk találgatni, hogy mennyi joggal mondhatta volna ki végül, vagyis (ha ez egyáltalán lehetséges) sikerült-e megmentenie lelkét. Földi mérleget persze készíthetnénk jóvátételi kísérleteinek kulturális értékéről, s ez bizonyosan igazolná a jól végzett munka önérzetét, mellyel maga Toldy összegezte pályafutását.⁴⁹ Jóvátétel gyanánt vagy másféle kompenzációként nagy dolgok születhetnek, amelyek igazságát, hitelét vagy értékét nem csorbitja, hogy milyen érzelmi igényt akartak kielégíteni. (Sőt olykor mintha gyarló indíték kellene ahhoz, hogy valami egyáltalán létrejöjjön: lám, Erdélyi hasztalanul indítványozta a Kazinczy-ünnepet, kegyeletes felhívása „*kiáltó szó maradt a pusztában*”,⁵⁰ s talán nem csupán az akadémiai gyűlés messzebb hangzó megszólalási alkalmán múltott, hogy éppen egy büntudattól gyötört tanítvány szavának lett fogamatja.) Ha részben elfogadjuk is, hogy Toldy nagyarányú szövegkiadói munkássága a saját ifjonti bűneinek jóvátétele akart lenni, mint azt Eötvös beállította,⁵¹ ebből még semmi nem következik e munkásság értékére nézve. Lélektani indíték feltárásával, legyen az vezeklés, öngazolás vagy bármi más, sokat megtudhatunk Toldy érzelmvilágáról, de pusztán ezáltal sem irodalomtörténeti koncepcióját, sem Kazinczy-életrajzát, sem a Kazinczy-emlékünnepelet, sem tudósi életművének egészét nem *minősíthetjük*; eredményeink értéke nem azonos eredetükével. Németh László úgy érezte, az ifjú Schedel érvényesülési számításból (és visszataszítóan) dörgölődött nagy nemesi házak fiaihoz, akikhez az irodalom magasatos ürügye nélkül nem férhetett volna közel. Azonban (föltéve, de meg nem engedve) ha így lett volna is, ki tagadhatná, hogy az érvényesülés ösztöne némelykor jó szolgálatra sarkallhat? (Egy nem egészen méltó oldalvágás után, miszerint Toldy „*konokul őrizte holtáig faja érzéketlenségét a magyar irodalom iránt*”, maga Németh László is elismeri, hogy „*mégiscsak szép alakja a magyar tudománynak – irodalmunk külső életírójának különb az utána jövő »törzsökösök«-nél, s mint magyar sem tompább náluk*”).⁵² S ha Toldynál a teljesítmény lélektani eredete olykor netán kétesebb értékű, mindig ott az enyhítő körülmény: nem elvetemült az, aki hibáját jóvá akarja tenni. Kölcsey megkésített bocsánatkérése fölött valaki egyszer pálcát tört, kijelentvén, hogy a halott szellemét megkövető szánom-bánommal nem törölhetette el, amit egykor az élő Berzsenyi ellen vétett. Ennek végső elbírálása, akár Kölcsey, akár az ő példáját követő Toldy esetében, már nem irodalomtörténeti feladat, szerencsére, s illetékesebbre kell hagynunk. Legfőbb reménykedhetünk, saját botlásainkra emlékezve, hogy a jóvátételhez soha nincs késő.

Jegyzetek

1. Eötvös József levele Szalay Lászlóhoz, 1852. január 24. EÖTVÖS JÓZSEF LEVELEI SZALAY LÁSZLÓHOZ. Kiad. Nizsalovszky Endre és Lukácsy Sándor. Bp., 1967. (A továbbiakban: EÖTVÖS–SZALAY 1967.) 185.
2. Erdélyiét lásd *Sárospataki Füzetek*, 1857/1858. 372.; Léwayét *Szépirodalmi Közlöny*, 1857. november 18. 317–324.
3. Toldy Ferenc: BESZÉD AZ AKADEMIÁHOZ KAZINCZY FERENC MEGDICSŐÍTÉSE TÁRGYÁBAN. TOLDY 1888. II. 171–174.
4. Uo. 172–174.
5. Szilágyi Márton: KRITIKA ÉS IRODALOMTÖRTÉNET (AVAGY MIÉRT ÉRDEMES XIX. SZÁZADI SZÖVEGEKET OLVASNUNK). *Alföld*, 1993. 12. sz. 63.
6. Kazinczy Ferenc Toldy Ferenchez, 1827. december 28. KAZINCZY 1890–1911. XX. 440.
7. Szemere Pál Kölcsey Ferenchez, 1838. január 7–9. KÖLCSEY 1990. 277., 284.
8. TOLDY 1872–1873. II. 57.
9. Gyulai Pál: TOLDY FERENCZ. GYULAI 1902. I. 87.
10. Kempele Győző: KAZINCZY ÜNNEP MAGYARORSZÁGON 1859-BEN. Szeged, 1860. (A továbbiakban: KEMPELEN 1860.) 119.
11. Szabó Richárd: KAZINCZY-ALBUM. Pest, 1860. (A továbbiakban: SZABÓ 1860.) 23.
12. M. W. England: GARRICK'S JUBILEE. H. n. Ohio State University Press, 1964. 3–4.; Dávidházi Péter: „ISTEN MÁSODSZÜLÖTTJE”. A MAGYAR SHAKESPEARE-KULTUSZ TERMÉSZETRAJZA. Bp., 1989. 49–50. L. még 47–60., 125–132.
13. Northrop Frye: MYTH AS INFORMATION. Northrop Frye: ON CULTURE AND LITERATURE: A COLLECTION OF REVIEW ESSAYS. Szerk. Robert D. Denham. Chicago és London, 1978.
14. Léway József: NEMZETI HÁLA. *Szépirodalmi Közlöny*, 1857. november 18. Kötetben: KAZINCZY-EMLÉNY. A MISKOLCZON 1859. OKTOBER 27-ÉN TARTOTT KAZINCZY-ÜNNEPÉLY RAJZA. Miskolcz, 1860. (A továbbiakban: KAZINCZY-EMLÉNY 1860.) 24., 31., 32.
15. KAZINCZY-EMLÉNY 1860. 173.
16. Uo. 66–67.
17. A MAGYAR NYELV ÉRTELMEZŐ SZÓTÁRA. III. köt. 1979. 801.
18. Toldy Ferenc: BESZÉD AZ AKADEMIÁHOZ KAZINCZY FERENC MEGDICSŐÍTÉSE TÁRGYÁBAN. TOLDY 1888. II. 175.; TOLDY 1872–1873. II. 18.
19. Léway pohárköszöntőjében. KAZINCZY-EMLÉNY 1860. 171.
20. Vö. Dávidházi Péter: „PER PASSIVAM RESISTENTIAM”. EGY POLITIKAI MAGATARTÁSFORMA ÉRTÉKELÉSÉHEZ. 2000, 1992. 1. sz. 49–57.
21. SZABÓ 1860. 36.
22. KEMPELEN 1860. 122–123.
23. KAZINCZY-EMLÉNY 1860. 167–168.
24. L. például uo. 132–134.
25. Uo. 61.
26. KEMPELEN 1860. 119.; SZABÓ 1860. 40. Vö. Fábri Anna: „...ÚJRA ÉREZ, ÚJRA ÉL E HON” (A KAZINCZY-ÜNNEP). *Műhely*, 1892. 6. sz. 57.
27. KAZINCZY-EMLÉNY 1860. 12–13., 56., 111., 171., 173.; SZABÓ 1860. 41., 42.
28. Uo. 63.
29. Keserű Katalin: A KULTUSZ KÖZTES HELYE KAZINCZY MAGYARORSZÁGI KULTUSZÁNAK TÜKRÉBEN. Kalla Zsuzsa (szerk.): TÉNYEK ÉS LEGENDÁK, TÁRGYAK ÉS EREKLYÉK. A Petőfi Irodalmi Múzeum Könyvei 1. Bp. [1994.] 38.
30. Toldy Ferenc: PILLANTÁS KAZINCZY ÍRÓI PÁLYÁJÁRA. TOLDY 1888. II. 176–191.
31. KAZINCZY FERENC ÉVSZÁZADOS ÖRÖMELÉKE EPERJESEN, NOVEMBER 1. 1859. ESZTENDŐBEN. Sárospatak, 1859. 6–7., 9.; KAZINCZY-EMLÉNY 1860. 172.; SZABÓ 1860. 2., 54.
32. KEMPELEN 1860. 120.
33. Uo. 121.
34. Eötvös József: LEVELEK. Szerk. Oltványi Ambrus. 1976. (A továbbiakban: EÖTVÖS 1976.) 62–63.
35. Eötvös József Szalay Lászlóhoz, Pozsony, 1833. EÖTVÖS–SZALAY 1967. 56.
36. Toldy Ferenc: A HÁZASULÓK. B. EÖTVÖS JÓZSEF VÍGJÁTÉKA. TOLDY FERENC KRITIKAI BERKE. ELSŐ KÖTET. 1826–1836. Bp., 1874. (A továbbiakban: TOLDY 1874.) 373–374.
37. Schiller Friderik: A' HARAMJÁK. DRÁMA ÖT FELVONÁSBAN. Ford. Schedel Ferencz József. Pest, 1823. 215.
38. Eötvös József gr. Dessewffy Józsefnek, 1831. március 26–27. EÖTVÖS 1976. 64–65. (Ez a levél ugyanis, amelyet Sötér István EÖTVÖS JÓZSEF című monográfiájában [2. kiad. 1967. 21.] úgy értelmez, mintha Kazinczynak szólna, Dessewffyhez íródott.)
39. Eötvös József Charles de Montalembert-

hez, 1854. június 15-én. EÖTVÖS 1976. 241.;
vö. Sótér: EÖTVÖS JÓZSEF. 2. kiad. 1967. 22.
40. Eötvös József Szalay Lászlóhoz, 1836. január. EÖTVÖS–SZALAY 1967. 76–77.
41. Eötvös József Szalay Lászlóhoz, 1831. szeptember 10. EÖTVÖS 1976. 75–76.
42. Eötvös József Szalay Lászlóhoz, 1834. május 24-én. EÖTVÖS 1976. 88.
43. Toldy Ferenc: A HÁZASULÓK. B. EÖTVÖS JÓZSEF VÍGJÁTÉKA. TOLDY 1874. 374–375. Vö. Kerényi Ferenc: EÖTVÖS JÓZSEF DRÁMAI PÁLYAKEZDÉSÉRŐL ÉS A CSÉL SZERZŐSÉGÉRŐL. *ItK*, 1989. 4. sz. 429.
44. Toldy Ferenc: EMLÉKBESZÉD BAJZA JÓZSEF FELETT. TOLDY 1888. II. 20–21.
45. Toldy Ferenc Kölcsey Ferenchez, 1836. szeptember 7.; Kölcsey Ferenc Toldy Ferenchez, 1836. szeptember 20. KÖLCSEY 1990. 222–224.

46. Kölcsey Ferenc: EMLÉKBESZÉD BERZSENYI DÁNIEL FELETT. KÖLCSEY 1960. I. 732.
47. Toldy Ferenc: FELELET KAZINCZYNAK. TOLDY 1874. 331.
48. Erre az értelmezésre azok a kommentárok bátorítottak, amelyeket a Lillafüredi Pszichiátriai Napok (1994. november 4–5.) pszichiáter résztvevőitől kaptam AZ IRODALMI OIDIPIUSZ-KOMPLEXUM című előadásom után. Segítségüket ezúton köszönöm.
49. TOLDY ISTVÁN 1879. 387–394.
50. Lévy József megfogalmazása. *Szép-irodalmi Közlöny*, 1857. november 18. 317–324.
51. Eötvös József levele Szalay Lászlóhoz, 1852. január 24. EÖTVÖS–SZALAY 1967. 185.
52. Németh László: KISEBBSÉGBEN. SORSKÉRDÉSEK. Sajtó alá rendezte Grezsa Ferenc. Bp., 1989. 416.

Karátson Endre

LEHET-E AZ „ÉN”-BŐL EGY „MÁSİK”?

Nyereség és veszteség a fordításban André Gide PALUDES,
Vladimir Nabokov PALE FIRE és Italo Calvino
HA EGY TÉLI ÉJSZAKÁN EGY UTAZÓ című regényeinek tükrében

Nagy Nóra fordítása

Italo Calvino HA EGY TÉLI ÉJSZAKÁN EGY UTAZÓ¹ című regényében olvashatjuk Gombrowicz FERDYDURKÉ-jének egy játékos utánzatát, amely felidézi, milyen kísértetiesen nyugtalanító következmények rejlenek a fordítás fogalmában. Két fiatalemberről van szó, akiket szülei csereprogram keretében tanulóidőre küldenek egymás családjának gazdaságába: „[...] *egy idegen foglalja el a helyemet, sőt, akárha a bőrömbe bújna*”. (40. o.)

Egyikük számára, aki a történetet mondja, az, hogy átengedi identitását a másik fiúnak, teljes önfeladást jelent, amennyiben megfosztatik tulajdon múltjához, jövőjéhez, a tárgyakhoz, személyekhez és életének helyszíneihez való viszonyától, sőt menyasszonyához fűződő kapcsolatától is. A narrátor két teljes oldalon át taglalja a két ellenfél közötti heves verekedést, és mivel a végén már maga sem tudja, hogy kordbársony ruháján a vérfolt az ő foghúsából vagy a másik orrából ömlött oda, megállapítja: „*akárha... kitöröltetem, mindörökre száműztem volna a világból. Amikor végül egyetlen*